

مقاله پژوهشی

نقد و بررسی کتاب حقایق الاخبار ناصری

علی صالح

کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۹

چکیده

در این مقاله یک نمونه از منابع دوره قاجار به نام کتاب حقایق الاخبار ناصری با روش تحلیلی و توصیفی مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. در این مقاله سعی شده است با دید انتقادی به کتاب مذکور نگاه شود و علاوه بر نقد و بررسی محتوای کتب به زندگینامه و شرح حال نویسنده، مصحح کتاب و تاثیر جایگاه، مقام و دیدگاه آنان در نگارش این کتب نیز پرداخته شود و به نقاط قوت و ضعف کتاب نیز اشاره شده است.

در این مقاله سعی داریم تا به این نتیجه برسیم که آیا کتاب حقایق الاخبار منبع مناسب و معتبری در عهد قاجاری می باشد یا خیر.

واژگان کلیدی: نقد، محمدجعفر خورموجی، قاجار، ناصرالدین شاه، قتل امیرکبیر.

## مقدمه

کتابی که قصد نقد و بررسی آن را دارم نوشته ی محمدجعفرخان خورموجی می باشد. حاجی محمدجعفر خورموجی دشتستانی از خاندانی است که از مدت ها پیش از او، به ارث، ضابطی و کلانتری خورموج را داشته اند و حاجی محمدجعفر نیز تا سال ۱۲۵۸ در همین سمت بود.

ناصرالدین شاه او را مامور کرد که حقایق تاریخ ایام خود را خالی از تصنعات منشیانه و تملقات معموله به رشته تالیف بیاورد و او در نتیجه کتاب حقایق الاخبار ناصری را تالیف کرد و لقب حقایق نگار ملقب گردید.

بنا به گفته عباس اقبال آشتیانی این کتاب که تاریخ مختصر قاجار و تاریخ بالنسبه سلطنت ناصرالدین شاه است تا سال ۱۲۸۴، ظاهراً مقبول شاه نیوفتاد و حاجی محمدجعفر به عراق مهاجرت کرد و در همان جا فوت کرد.

سوالی که مطرح است این است که وقتی شخص ناصرالدین شاه از محمدجعفر خورموجی درخواست می کند تا حقایق تاریخ ایام خود را بنویسید پس چرا وی را مجبور به مهاجرت کرد و کتاب باب میل شاه نیوفتاده است؟

برای بررسی و پاسخ به این سوال و معرفی کامل کتاب حقایق الاخباری ناصری از همین منبع برای پاسخ به سوالات یاد شده نیز استفاده نموده ام.

## شناسنامه کتاب

عنوان: حقایق الاخباری ناصری

نویسنده: محمد جعفر خورموجی

مصحح: حسین خدیوچم

چاپ نخست: ۱۳۴۴

ناشر: زوار

محل نشر: تهران

تعداد صفحات: ۲۳۶

تعداد جلد: ۲

زبان: فارسی

## درباره نویسنده

### محمدجعفر خورموجی

حاج میرزا محمد جعفر ملقب به حقایق نگار، زاده ۱۲۳۵ ه.ق، درگذشت ۱۳۰۱ ه.ق، مورخ معروف قرن سیزدهم یعنی عصر ناصری است که در خورموج شهرستان دشتی در استان بوشهر متولد شده و پس از کسب کمالات و تحصیلات دانش در جوانی ضابطی خورموج که از پدر به و ارث رسیده بود نایل گشت و تا ۱۲۸۵ ه.ق بدین شغل منصوب بود اما در این سال بر اثر اختلافاتی که بین او و حاجی خان حکمران کل دشتی و پدر محمد خان دشتی در گرفت از این شغل معزول شد و به شیراز رفت و به امارت دیوان خانه عدلیه شیراز منصوب شد. در ۱۲۷۶ ه.ق کتاب آثار جعفری در تاریخ و جغرافیای مملکت فارس را نوشت. (خورموجی، محمدجعفر، حقایق الاخبار ناصری، ص ۱۱)

سپس به تهران رفت و به حضور ناصر الدین شاه رسید. شاه او را مأمور تهیه کتاب حقایق تاریخ ایام خود کرد. سپس خورموجی با کمال صداقت به جمع آوری اخبار و درج آن اقدام کرد و کتاب حقایق الاخبار ناصری را نوشت و به لقب حقایق نگار ملقب گردید. به قول مرحوم عباس اقبال آشتیانی در یادداشتی که بر مقدمه کتاب به تصحیح شادروان حسین خدیوچم نوشته است این کتاب که تاریخ مختصر قاجار و تاریخ بالنسبه مفصل سلطنت ناصر الدین شاه تا سال ۱۲۸۴ ه.ق است ظاهراً مقبول نظر شاه نیفتاد و حاجی محمد جعفر مغضوب شد و به عراق مهاجرت نمود و در آنجا مقیم شد تا آن که به سال ۱۳۰۱ ه.ق در همان دیار وفات یافت.

زندگی علمی محمد جعفر خان از زمان هجرت آغاز گردید. ایشان صاحب تألیفات ارزشمندی می‌باشد که همگی از بهترین کتابهای عصر قاجاریه هستند. (باستانی پاریزی، محمدابراهیم، ازدهای هفت سر ۱۳۸۰، ص ۲۶).

### آثار محمدجعفر خورموجی شامل:

- آثار جعفری
- حقایق الخبار ناصری
- نزهة الخبار
- حقایق المصیبه در تاریخ کربلا

### مصحح

حسین خدیوچم

خدیوچم در سال ۱۳۰۶ خورشیدی در مشهد به دنیا آمد. توان مالی خانواده ضعیف بود و دوران نوجوانی را به سختی گذراند و در حرفه‌های مختلف کارگری کرد. با سعی و همت فراوان به دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد وارد شد و لیسانس خود را دریافت کرد و از آن پس به تحقیق در کتابخانه‌ها پرداخت. در سال ۱۳۴۱ به تهران آمد و در کتابخانه ملی مشغول کار شد؛ سپس به استخدام وزارت فرهنگ و هنر درآمد و با مؤسسه انتشارات بنیاد فرهنگ ایران همکاری می‌کرد. در سال ۱۳۴۴ موفق به اخذ دکترا از دانشگاه بیروت شد. مدتی نیز رایزن فرهنگی ایران در افغانستان بود.

حسین خدیوچم در ۲۵ مهر ۱۳۶۵ در مشهد درگذشت و پیکرش مطابق وصیتش در بقعه هارونیه (نزدیک شهر توس) در جوار ابوحامد محمد غزالی به خاک سپرده شد (<http://www.noormags.ir/view/fa/creator/9153>).

### آثار

علاوه بر ترجمه و تألیف کتاب‌ها و مقالات مختلف، تبحر و تخصص وی به‌طور عمده در تصحیح و مقابله کتب تاریخی بود. یکی از مهم‌ترین کارهای او تصحیح و چاپ ترجمه فارسی *احیاء علوم الدین* ابوحامد محمد غزالی است. وی بعد از بررسی و مقابله ۱۴ نسخه مختلف از این کتاب و بعد از صرف ۱۵ سال وقت آن را عرضه داشته‌است.

### از کارهای دیگر وی می‌توان به تصحیح کتب زیر اشاره کرد:

- *مفاتیح العلوم* تألیف ابوعبدالله محمد بن یوسف کاتب خوارزمی
- *جبر و مقابله* محمد بن موسی خوارزمی
- *احصاء العلوم* تألیف ابونصر فارابی
- *آن روزها* تألیف طه حسین
- *مسیر طالبی* یا *سفرنامه میرزا ابوطالب اصفهانی*
- *معجم شاهنامه* تألیف محمد بن الرضا بن محمد علوی طوسی
- *حقایق الاخبار ناصری* تألیف محمدجعفر خورموجی
- *روضه خلد* تألیف مجدالدین خوافی
- *سرگذشت مسعودی* تألیف مسعود میرزا ظل السلطان

## ساختار کتاب

خورموجی، تألیف جلد اول را در جمادی‌الاولی ۱۲۷۹ ق. به پایان رسانده و سپس شروع به تألیف جلد دوم کرده است. جلد اول، مشتمل بر پیش‌گفتاری به قلم مصحح؛ آقای حسین خدیوجم، یادداشتی درباره مؤلف به قلمایرج افشار، خطبه کتاب و شرح وقایع تا سال ۱۲۷۷ ق. است. جلد دوم نیز مشتمل بر مقدمه مؤلف و ذکر وقایع سال‌های ۱۲۷۸ و ۱۲۷۹ ق. است. جلد دوم حقایق الاخبار، در واقع شامل سال‌های ۱۲۷۸ و ۱۲۷۹ ق. است، پس از آن مؤلف صرفاً به توضیح درباره بزرگان و حاکمان فارس و شرح حال خود تا ۱۲۸۴ ق. پرداخته است. بدین ترتیب جلد دوم، شامل وقایع خراسان و فارس، ولایتعهدی مظفردین میرزا، حمله دوست محمدخان برای تصرف هرات و سبزواری و اصل و نسب و تاریخچه طایفه مکرری از قرن دهم تا زمان مؤلف است. شرح حال بزرگان و حاکمان فارس که در جلد دوم ذکر شده است، شامل مؤیدالدوله، میرزا محمد قوام‌الدوله و حاجی قوام‌الملک شیرازی است. خورموجی در پایان کتاب ماجرای ارائه کتاب خود به ناصرالدین شاه و وقایعی را که تا ۱۲۸۴ ق. برای او اتفاق افتاده نوشته است.

او پس از تألیف وقایع در سال‌های ۱۲۷۸-۱۲۷۹ ق. به قصد ملاقات با شاه و نشان دادن نسخه‌ای از کتاب به تهران آمد؛ ولی در همان هنگام نامه‌ای از حکمران شیراز مبنی بر شکایت از او به دربار رسید و در نتیجه او موفق به دیدار شاه نشد و او را بی‌درنگ به شیراز بردند. پس از چهل روز با وساطت بزرگان آن جا از او رفع تهمت شد و به آباد نزد مؤیدالدوله، حاکم فارس رفت. مؤیدالدوله اظهار پشیمانی کرد و پس از آن خورموجی به شیراز رفت و از آن جا به علت صدمات راه بیمار شد و چندی در شیراز ماند و بهبود یافت.

آخرین مطلبی که خورموجی در کتاب خود ذکر کرده است، در مورد سفر دیگر باره او به تهران، در سال ۱۲۸۳ ق. است. او در فاصله این چند سال، چیزی درباره زندگی خود ذکر نکرده است. در این سال نسخه‌ای از کتاب حقایق الاخبار ناصری به نظر شاه رسید؛ ولی بار دیگر شکایت حاکم جدید فارس، حسام‌السلطنه، و ارسال نامه‌ای از جانب او به تهران مواجه شد و مجدداً به شیراز فرستاده شد؛ ولی این مرتبه نیز چون، به گفته خودش، خلافاً جز نوشتن حقایق نداشت، رهایی یافت. در صفحه آخر کتاب قصیده‌ای کوتاه از میرزا ایمن کرمانی «در تاریخ ختم کتاب» آمده است. (علی بیگی، فهیمه، دانشنامه زبان و ادب فارسی، ج ۲، ص ۲۲۳-۲۲۴)

## ماجرای قتل امیرکبیر

خورموجی در این کتاب برای اولین بار قتل امیرکبیر را افشا می‌کند و در مورد قتل امیر کبیر که همه مورخان معاصر او در گذشت امیر کبیر را بر اثر ناخوشی و تورم دست و پا و آماس بدن دانسته‌اند و این واقعه را به صراحت قتل نوشته‌است. در این باره باستانی پاریزی چنین می‌نویسد:

"تنها میرزا جعفرخان خورموجی حقایق‌نگار بود که «ناصرالدین شاه او را مأمور کرد تا حقایق تاریخ ایام خود را خالی از تصنعات منشیانه و تملقات معموله به رشته تألیف بیاورد» و این دهاتی ساده خورموجی باور کرده بود که واقعاً می‌باید حقایق را بنویسد! تاریخش تمام شد و در شرح حال امیرکبیر چنین نوشت «... به حکم قهرمان طبیعت سلطنت، جلیل‌خان بیات با یکصد نفر سواره مشارالیه را با منشیان به کاشان برده در قریه فین عزلت‌گزین گردانید. پس از یک اربعین برحسب صواب دید امناء و امراء، فنایش بر بقا مرجح گردید، حاجی علیخان فراشباهی به کاشان شتافت. روز هیجدهم ربیع‌الاول در گرمابه، بدون ظهور عجز و لابه، ایادی که مدتی متمادی از یمین و یسار اعدای و اشرار را مقهور و خوار می‌داشت - فصاد دژخیم‌نهاد اجل به فصد یمین و یسارش پرداخته، به دیار عدمش روانه ساخت" (باستانی پاریزی، ازدهای هفت سر، ۱۳۸۰، ص ۲۶).

### ویژگی های مثبت کتاب

کتاب حقایق الاخبار دارای نقاط مثبتی می باشد که این کتاب را پر بار و قابل اطمینان کرده است، از جمله این ویژگی ها می توان به نکات ذیل اشاره کرد:

الف) آوردن فهرست عمومی اعلام در انتهای کتاب

ب) نویسنده بدون غرض مطالب را بیان کرده

ج) ذکر حقایق تاریخی از جمله اشاره به واقعت مرگ امیر کبیر

د) نوشتن بر اساس سالشماری مرتب و ترتیبی

### ویژگی های منفی کتاب

تنها دو مورد از ویژگی های بارز این کتاب که به نظر می آید را ذکر می نمایم:

الف) اغراق بیش از حد در مورد شاه

ب) استفاده از کلمات دشوار و متصنع بودن متن

### نتیجه گیری

بعد از مطالعه کتاب و بررسی مطالب موجود در آن میتوان تقریباً حقایق نگری نویسنده را نسبت به موضوعات مطرح کرد. این کتاب منبع مناسبی در عهد ناصری می باشد چراکه مطالب عهد قاجاری را از ابتدای تاریخچه ایل قاجار تا دوران سلطنت ناصرالدین شاه حقایق نگری می کند. بهترین نمونه حقایق نگری خورموجی را میتوان در مورد قتل امیر کبیر مشاهده کنیم که کاملاً ناصرالدین شاه را مقصر اصلی قتل امیر کبیر می داند و بدون هیچ واژه ای واقعت را بیان می کند. همچنین چون خود نویسنده در مناصب حکومتی حضور داشته و خود شاهد وقایع عهد ناصری بوده می توان نظرات او را مورد قبول واقع بدانیم به شرطی که دیگر منابع را نیز بررسی کنیم.

### منابع و ماخذ

- ۱) خورموجی، محمدجعفر، حقایق الاخبار ناصری، جلد ۱، انتشارات نی، ۱۳۶۳
- ۲) باستانی پاریزی، محمدابراهیم، ازدهای هفت سر، انتشارات علم، ۱۳۸۴
- ۳) علی بیگی، فهیمه، دانشنامه زبان و ادب فارسی، جلد ۲، انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی ۱۳۸۷
- 4) <http://www.noormags.ir>